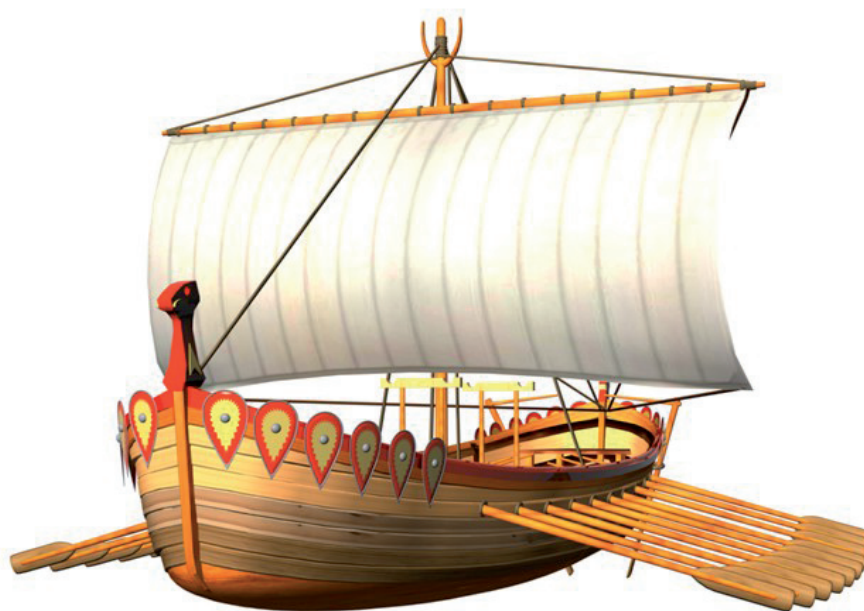

Ігор Смагін

ІСТОРІЯ ВІТЧИЗНЯНОГО МОРЕПЛАВСТВА І СУДНОБУДУВАННЯ

**Частина 2
Україна-Русь на морях і ріках**

Київ
НВ "Нова Думка"
2026

УДК 94:656.6(477)+629.5.02
С 50

Смагін І. І.

С 50 Історія вітчизняного мореплавства та суднобудування. Частина 2. Україна-Русь на морях і ріках. – Київ: ТОВ «Наукове видавництво “Нова Думка”», 2026. — 220 с.: іл.

ISBN 978-617-8816-07-0 серія «Історичні науки»

ISBN 978-617-8816-47-6 Ч2

Ця книга – захоплива подорож у добу Русі-України, коли ріки та моря були головними торговельними й військовими артеріями держави. Спираючись на писемні й речові джерела, значний масив наукової літератури, археологічні знахідки та результати історичних і натурних реконструкцій, автор відтворює розвиток судноплавства – від човнів-довбанок до річково-морських кораблів, здатних долати сотні миль відкритим морем.

Окрема увага приділена значенню й уточненню маршрутів легендарного літописного шляху «із варягів у греки». Унікальні ілюстрації, докладні описи та результати експериментальної археології повертають образ України як великої річково-морської держави та підкреслюють тяглість її морських традицій.

Видання адресоване науковцям, викладачам, учителям, студентам, курсантам і всім, хто цікавиться історією вітчизняного судноплавства та суднобудування.

УДК 94:656.6(477)+629.5.02

ISBN 978-617-8816-07-0 серія «Історичні науки»

ISBN 978-617-8816-47-6 Ч2

© Смагін І., 2026

© НВ «Нова Думка», 2026

ЗМІСТ

Судноплавство зарубинецьких племен	4
Судноплавство племен черняхівської археологічної культури. Готські війни	8
Типи й види суден доби Русі-України	23
Військово-морські походи Русі-України	49
Трансконтинентальний шлях «з варягів у греки» та інші річкові шляхи	
<i>Маршрут «з варягів у греки» як наукова проблема</i>	70
<i>Північна частина шляху «з варягів у греки»</i>	81
<i>Альтернативні Невсько-Ладозькому водні шляхи в Приільменні</i>	91
<i>Шлях «з варягів в араби»</i>	94
<i>Ловатська ділянка шляху «з варягів у греки»</i>	100
<i>Волоки на шляху «з варягів у греки»</i>	102
<i>Ділянка шляху «з варягів у греки» від Смоленська до Дніпрових порогів</i>	121
<i>Дніпрові пороги, нижня частина Дніпра та шлях «у греки» морем</i>	141
<i>Давні річкові шляхи в Дніпровському басейні</i>	162
<i>Річкові шляхи басейнів Дністра і Південного Бугу</i>	175
Післямова	185
Список використаних джерел та літератури	187
Словник морських та суднових термінів	216

СУДНОПЛАВСТВО ЗАРУБИНЕЦЬКИХ ПЛЕМЕН

У сучасній науці переважає думка, що територія, на якій сформувався слов'янський етнос, знаходиться між Середньою Віслою та Карпатами з одного боку, Середнім Дніпром, Прип'яттю, середніми течіями Дністра та Південного Бугу – з інших. Підтверджується такий висновок слов'янськими гідронімами, які переважають на зазначеній території [355, с. 170]. Північніше річок Прип'яті й Десни фіксується балтська гідронімія, а на території лісостепового Лівобережжя Дніпра переважають іранські гідроніми. Але не лише назвами річок можна послуговуватися як аргументами. Масив доказів про те, що саме тут була прабадьківщина слов'ян, формують археологічні знахідки та свідчення писемних джерел [355, с. 171].

Дослідники стверджують, що на межі III та II ст. до н. е. на території сучасної Польщі фіксуються племена пшеворської археологічної культури. Вони у своєму рухові на схід зайняли басейни Західного Бугу, Стирі, Горині, Верхнього Дністра. Паралельно в районах Полісся та Середнього Подніпров'я сформувалася зарубинецька археологічна культура. Археологи доводять, що виникнення цієї культури стало наслідком переходу з басейну Середньої і Нижньої Вісли носіїв поморсько-кльошової культури на землі, де мешкали представники пізньоскіфських та сарматських племен (рис. 1) [814, с. 220–230].

Археологія дає підстави стверджувати, що па-

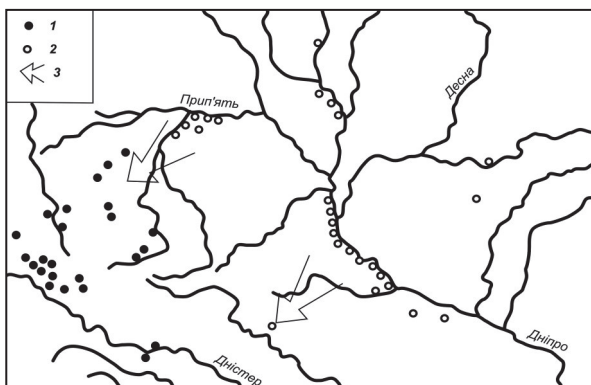

Рис. 1 Ранні слов'яни на межі н.е., за висновками Р. Терпиловського: 1 – пшеворська культура східних германців; 2 – зарубинецька культура праслов'ян; 3 – розселення праслов'ян на початку II тис. до н. е.

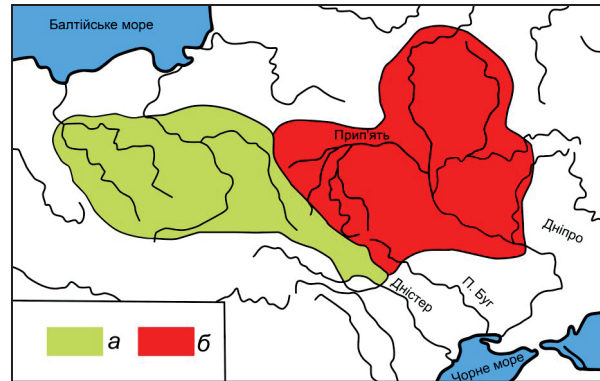

Рис. 2 Місця поширення археологічних культур:
а) пшеворської,
б) зарубинецької

м'ятки пшеворської культури залишили східно-германські племена, а зарубинецької – праслов'яни [535]. У III–II ст. до н. е. праслов'яни надійно пов'язуються із зарубинецькими старожитностями Середнього Подніпров'я, Прип'ятського Полісся, басейну Верхнього Дніпра та Подесення (рис. 2) [632, с. 211].

Річкова мережа Східноєвропейської рівнини стала своєрідним каталізатором суспільно-економічного розвитку племен і народів, які мешкали тут. Використання водних шляхів для сполучення, торгівлі, подорожей спричинили розвиток засобів водного транспорту. Використання водойм для вилову риби, добування хутра бобрів, видр, ондатр та інших тварин сприяло формуванню господарської інфраструктури, пов'язаної з річковим судноплавством.

Говорячи про ранній період розвитку річкового судноплавства, необхідно також враховувати, що басейни великих рік не були ізолюваними, оскільки малі розміри суден дозволяли перетягувати їх через вододіли волоками. Та й самі ріки, і в тому числі відносно невеликі притоки, що проходили серед густих лісових масивів, мали сприятливий водний режим, який змінювався протягом століть внаслідок кліматичних змін і в процесі господарської діяльності людей.

Багато століть густі ліси перешкоджали мандрівкам людей, лише річкові шляхи зв'язували між собою населені пункти, даючи можливість пересуватися, освоювати нові землі, у найбільш швид-

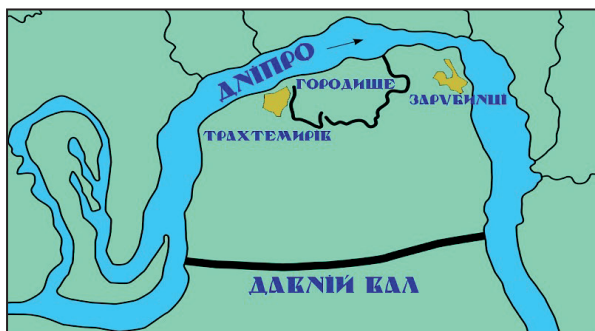

Рис. 3 Вибір місця для поселення (Трахтемирівське городище).

кий і дешевий спосіб перевозити товари на значній відстані. З давніх давен ріки України були транспортними шляхами і влітку, і взимку, коли покривалися льодом. Узимку ріки перетворювалися в природні льодові дороги для саней. Річки стали найважливішими засобами транспортних комунікацій, що об'єднували людей на певній території. З цих позицій особливими є спокійні великі рівнинні ріки. Недарма донині китайці звуть дороги «сухими дорогами» на відміну від ідеальної дороги – річки. Ріка в житті кожного народу була «дорогою», якою рухався крам, зброя та закони [516 (Т.1), с. 46–47].

А. Будилович на основі порівняльної лексикографії зазначав, що праслов'яни здавна мешкали в місцях, багатих водними системами, чим і пояснюється та обставина, що в VI ст. н. е. слов'яни «знаходилися вище інших народів у мистецтві використовувати водні шляхи» [202, с. 213].

Крім того, річки ставали природним захистом для поселень, джерелом водних та харчових ресурсів, природним кордоном між племенами та народами. На високих берегах будували укріплені поселення (рис. 3; 4). Річкові системи Руської рівнини (Дніпра, Західної Двіни, Волхова й Волги) близько сходяться у верхів'ях, що сприяло ранньому спілкуванню племен між собою. З появою торгового обміну й поділу праці ріки стали важливими торговельними шляхами. Розташовані на них поселення обростали ремісничими посадами, поступово перетворюючись у міста.

Внутрішніми водними шляхами наші предки підтримували мирні сусідські відносини й ходили в набіги. Водними шляхами відбувалося просування племен на схід.

Зони розселення зарубинецьких племен перебували на суходолі, тому важливе значення мали внутрішні водні шляхи, що сприяли

об'єднанню племен соціально-економічними та культурними зв'язками. З іншого боку, ці шляхи були складовою частиною системи водних комунікацій Східної Європи, що включала басейни її найбільших рік [672].

Говорячи про річкове судноплавство зарубинецьких племен, слід спиратися насамперед на археологічні матеріали й дуже обережно висловлювати припущення. Аналіз наявного археологічного матеріалу, розташування зарубинецьких поселень дає підстави лише для таких тверджень.

1. Традиції автохтонного судноплавства з часів неоліту в Подніпров'ї і Подонні підтверджуються знахідками залишків човнів-добанок, кам'яних якорів, грузил для рибальських сіток.

Так, унікальною знахідкою (1966 р.), що має відношення до могильника (150 × 200 м) біля с. Хатянівка, Києво-Святошинського району Київської області, розташованого на лівому березі Десни, біля її гирла, був давній човен, затоплений, а потім замулений піском біля самого берега ріки (рис. 5). Човен довжиною 8,24 м і шириною 0,60–0,70 м виготовлено із цільного дубового (чи вербового?) стовбура. З праць Є. Максимова маємо інформацію, про матеріал човна – дуб [535] та вербу [537, с. 76]. Таке різночитання обумовлене поганим станом знахідки. Д. Телегіну, який керував роботами з розчищення човна, не вдалося витягти його з ґрунту в збереженому вигляді, судно було розламане на невеликі фрагменти, які потім деформувалися й не дали ніякої хронологічної інформації. Про датування знахідки можуть свідчити, крім розташування поруч із могильником, знайдені в ґрунті 9 уламків зарубинецько-пшєворської кераміки [537, с. 26].

Спираючись на висновки археологів, можна припустити, що жителі зарубинецьких поселень для певних господарських потреб використовували

Рис. 4 Городище зарубинецької культури Пилипенкова гора

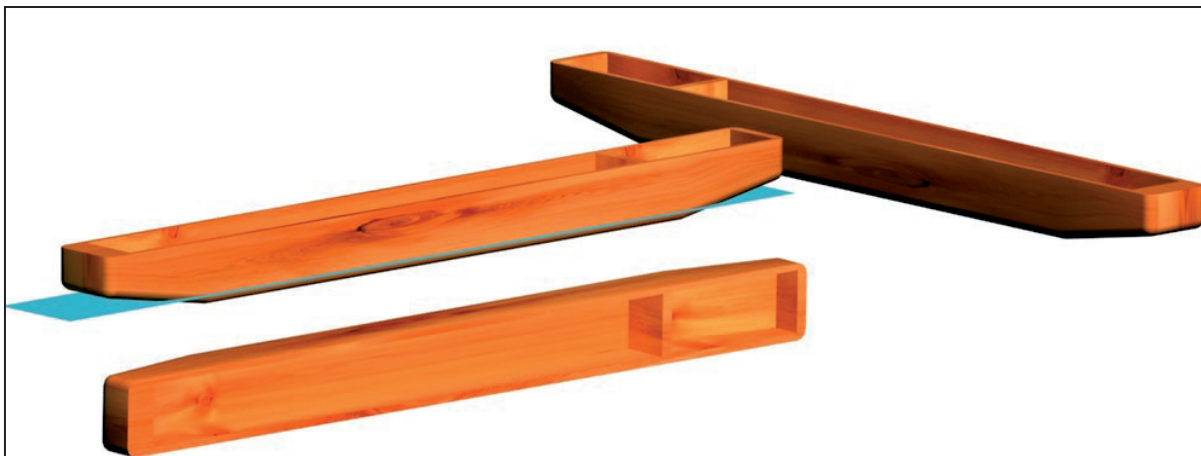

Рис. 5 Наша 3D-модель зарубинецького човна-довбанки за кресленням Б Фаворова

ли каркасні човни, обтягнуті берестою чи шкірою тварин.

З колекції Запорізького краєзнавчого музею походить якірний камінь, що датується кінцем IV – II тис. до н. е. Велика кількість кам'яних грузил та якорів відома в пам'ятках коб'яковської культури на Нижньому Дону [412]. Кам'яні грузила, які належать ямній культурі, також відомі на Михайлівському городищі.

2. Річки в зарубинецьку добу, крім забезпечення питною водою, виконували функції шляхів сполучень. Це підтверджується розташуванням поселень на берегах великих і малих річок (наприклад, рис. 6; 7), товарами та амфорним матеріалом, що доводить наявність торговельних

зносин Середнього Подніпров'я з Причорномор'ям та Приазов'ям. Усі придніпровські зарубинецькі поселення й могильники дослідники поділяють на дві групи – це або пам'ятки, розташовані на мисах, або пам'ятки, розташовані в заплавах, надзаплавних терасах або на схилах (рис. 7).

3. Річки зарубинецькими племенами використовувалися як допоміжне ресурсне джерело для рибальства.

Під час розкопок знайдені деякі знаряддя рибальства: великі залізні гачки (Ходорів на Дніпрі, Суботів на Тясміні, Лютеж на Ірпіні), призначені для вилову великої риби (сомів або осетрових) і остроги (Пилипенкова гора). Біля села Ходорів,

Рис. 6 Загальний вигляд зарубинецького поселення Монастирки на Дніпрі

Рис. 7 Праслов'янське поселення на березі річки

Кагарлицького району, Київської області, на зарубинецькому поселенні, розташованому на високому мисі правого берега Дніпра, серед інших знарядь знайдено рибальський гачок [537, с. 15]. А біля Канева, Черкаської області, у розкопі на Пилипенковій горі знайдено залізний гарпун та кістки риб, що вживалися зарубинецьким населенням [537, с. 15].

Знайдені рибальські гачки за розміром достатньо великі, з масивною борідкою. Вони призначалися для вилову великих видів риб, луска й хребці яких знайдені під час розкопок поселення Пилипенкова гора. Знайдено також однотипні остроги [537, с. 76].

За результатами археологічних досліджень відомо, що зарубинецьке населення, принаймні в Середньому Подніпров'ї, за останню чверть I тис. до н.е. розміщувалося великими компактними групами – «гніздами». Кожне з таких «гнізд», як вважається, відповідає окремому «племені». До нього входило 10–15 або 15–20 невеликих поселень, розташованих на відстані 2–6 км. За припущенням, у них мешкали великі родинні общини [632, с. 219].

Торгівля була досить важливою галуззю господарської діяльності зарубинецького населення Середнього Придніпров'я. Антична кераміка зустрічається майже на кожному зарубинецькому поселенні. Під час розкопок було встановлено, що кількість античного матеріалу становить від 3 до 15–20% загальної маси керамічних знахідок, у середньому 8–10% [537, с. 83].

Торговельний шлях ішов Дніпром від нижньодніпровських поселень на північ, минаючи пороги. Товари перевозилися також і лісостеповими притоками Дніпра, але основною торговельною магістраллю був Дніпро. З півдня, головним чином, везли вино. З півночі на південь ішли ті товари, яких у мешканців зарубинецьких поселень було вдосталь: шкіри, хутро, худоба, м'ясо [537, с. 96]. Про торгівлю хутром свідчить остеологіч-

ний матеріал – знахідки в культурному шарі зарубинецьких поселень кісток бобра, а також (у Чаплині) куниці. Хутро було традиційним товаром у населення Середнього Подніпров'я [537, с. 96].

Про те, що річки відігравали важливу роль не лише в комунікації та торгівлі, а й у духовному житті, говорить розташування зарубинецьких могильників. Орієнтовано подовжені могили стосовно сторін світу, головним чином, по лінії схід – захід (Корчуватівський, Пирогівський, Хатянівський могильники). У Чаплині (на Верхньому Дніпрі) орієнтація інша – з північного заходу на південний схід. Розходження в орієнтації вчені пояснюють тим, що в зарубинецькому поховальному обряді головну роль грали не сторони світу й не місця розташування поселень, а напрямок русла ріки, на берегах якої перебував могильник [537, с. 100].

У другій половині I ст. н. е. мешканці зарубинецьких поселень під тиском сарматів, які рухалися з півдня, почали переселятися на Десну, Верхній Дніпро, верхів'я Південного Бугу. Результатом цих рухів стало виникнення в Середньому Подніпров'ї в II–III ст. ранньослов'янської київської культури, носії якої на етапі формування контактували з сарматами, балтами та східними германцями. Паралельно мешканці зарубинецьких поселень з Полісся та Волині почали рух на південь до територій пшеворських племен. Саме там, у районі Верхнього Подністров'я, сформувалася зубрицька група пам'яток [355, с. 171]. Так закінчився зарубинецький етап історії слов'янства, племен, які були відомі Європі як венеди.

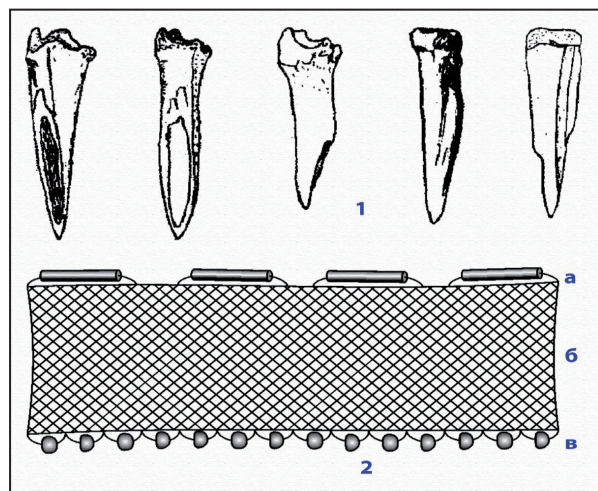

Рис. 8 Рибальське знаряддя зарубинецьких племен 1 — приклади кістяних знарядь, що могли бути використані для плетіння сітей; 2 — схематичний загальний вигляд найпростішої однорядної сіті (а — поплавки; б — полотно сіті; в — грузила) (з публікації С.А. Горбаненко, О.М. Ковальчук, 2017)

СУДНОПЛАВСТВО ПЛЕМЕН ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ. ГОТСЬКІ ВІЙНИ

Зарубинецький етап розвитку слов'янства закінчився з приходом на територію України германських племен – готів. Готів, на думку сучасних дослідників, вабили на південь у ті далекі часи не загарбницькі, а переважно торговельні інтереси. Археологічний матеріал показує провідну роль жителів Бурштинового берега (нині – Калінінградська область Росії) в обмінних процесах між Скандинавією й Північним Кавказом на початку I тис. до н. е. Із цього моменту протягом багатьох століть контакти півночі Європи з її іншими частинами базувалися в тому числі й на балтійському бурштині.

Річковий шлях Даугавою, Дніпром і Волгою, що з'єднував північ і південний схід Європи, готам був знайомий. Це засвідчено знахідками на східному узбережжі Каспійського моря (мис Токмак) лод'євидних кам'яних кладок, характерних для скандинавських старожитностей епохи пізньої бронзи (рис. 10).

Перспектива одержання контролю над трасами Бурштинового шляху, можливо, підштовхнула в 200–300 р. н. е. готів і гепідів, що з'явилися в ни-

зов'ях ріки Вісли, почати міграцію в Північне Причорномор'я. Так, на думку дослідників, уперше в східній частині континенту етнічна міграція, спричинена демографічними, господарськими й соціальними факторами, використала сформований протягом попередніх століть трансрегіональний шлях міжплементних обмінів. Це переселення йшло вздовж найдавнішого аналогу шляху «з вар'ягів у греки». У пізньоантичну епоху племена з Бурштинового берега, населення якого включало й окремі групи готів, рухалися ріками Віслою, Західним Бугом й Дніпром [803, с. 205] до міських центрів Криму й Боспору (рис. 9).

На територію Східної Польщі готи прийшли з пониззя Вісли. У II ст. вони дійшли до території Волині, звідки посунули слов'ян. Саме в другій половині II ст. археологічно фіксується занепад слов'янських поселень на Волині: над культурними шарами слов'ян знаходяться шари вельбарської культури готів. Дослідники стверджують, що з Волині слов'яни переселялися в Подністрів'я, де ставали своєрідним «етнічним компонентом» для формування зубрицької археологічної культури [355, с. 173].

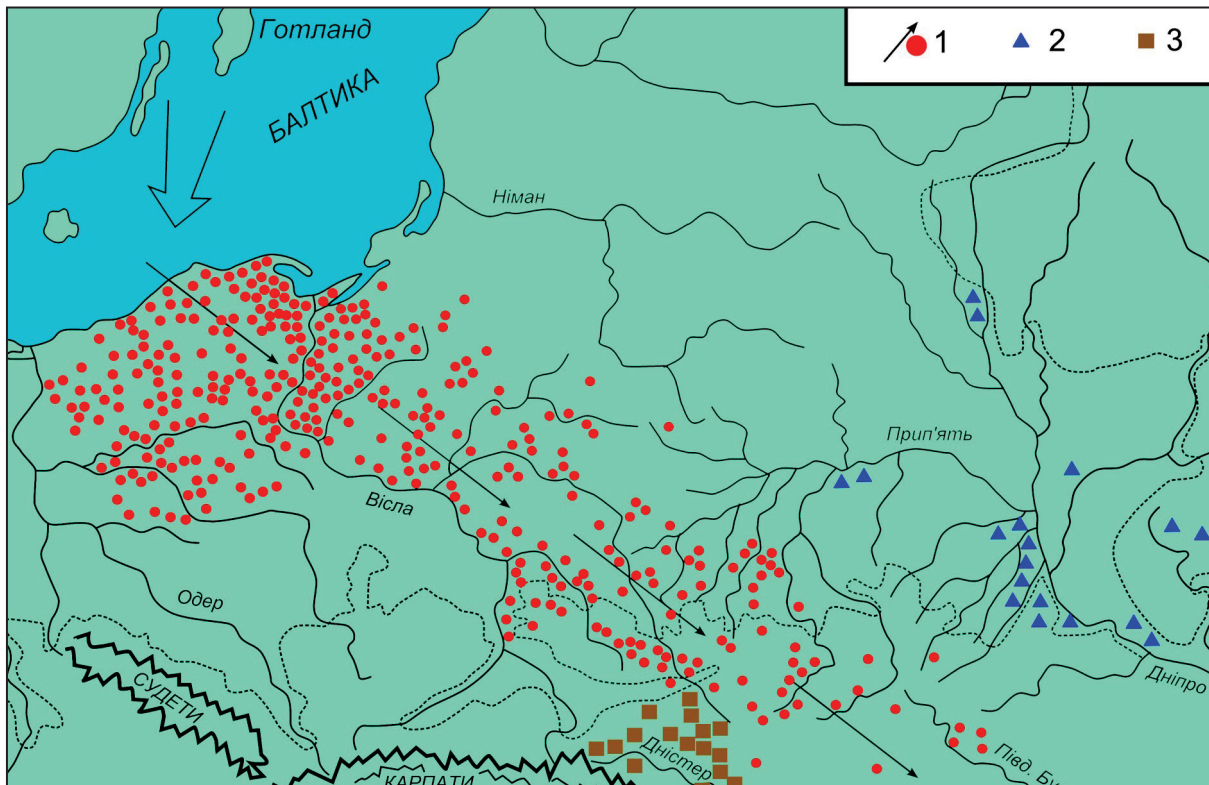

Рис. 9 Слов'яни та готи в кінці II – III ст., за В.Д. Бараном
1 – вельбарська культура готів, 2 – київська культура, 3 – зубрицька група пам'яток

Також слов'яни переселялися вздовж Дністра у Буджацькі степи та на Нижній Дунай [355, с. 173].

З території Волині готи, рухаючись вододілами річок уздовж Південного Бугу, вийшли до Чорного моря, розділивши навпіл масив зарубинецьких племен. З того часу окремо розвивалася в Подніпров'ї київська археологічна культура, а у Верхньому Подністров'ї – зубрицька археологічна культура.

Ще раз наголосимо, що, на думку дослідників, просування готів у Причорномор'я переважно не мало характеру завоювання. Германці вливалися в місцеві громади, ставши їхньою певною частиною й швидко сприймаючи елементи їхньої культури. Але є свідчення і про військову експансію готів на узбережжях Чорного й Азовського морів. Відповідно до писемних джерел основний шлях просування готів у Крим проходив по Азовському морю.

На думку Т. Висотської, частина переселенців перейшла через Перекопський перешийок, а інша – від гирла Дніпра морем до північно-західних берегів Криму. Можливо, що саме на цьому шляху готи зруйнували пізньоскіфські поселення на Нижньому Дніпрі й Ольвію. Ці ж загони готів завдали удару по скіфській державі в Криму [444]. Таке пересування морем підтверджує існування у готів мореплавних традицій та наявність суден, які, можливо, були захоплені під час штурму Ольвії та її округи.

Потрапивши на європейський Боспор, готи

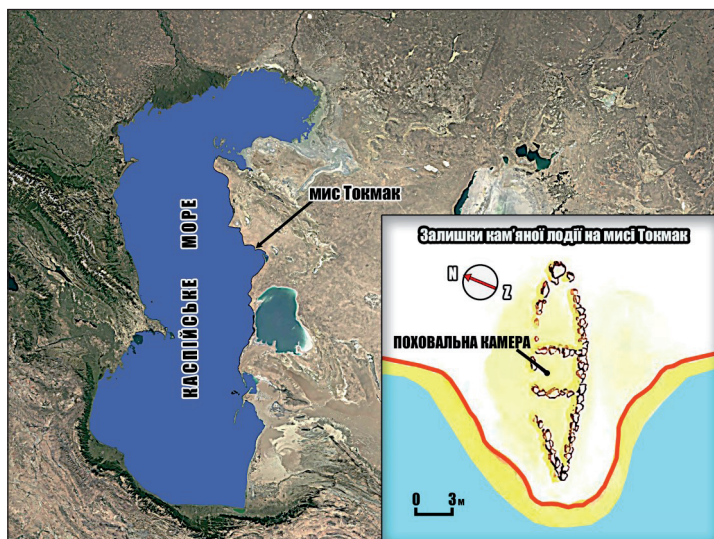

Рис. 10 Кам'яна лодія на мисі Токмак на березі Каспійського моря

розгромили міста, що зустрічалися на їхньому шляху, і вийшли на південний берег Криму. Частина з них осіла там, змішавшись із місцевим населенням, а частина, у союзі з аланами, рушила на територію Римської імперії [444].

Два роз'єднаних готами ареали слов'ян стали відомі давнім авторам у VI ст. під назвами «склавіни» та «анти». Відповідно кожна відокремлена частина ранньослов'янської спільноти продовжила розвиватися самостійно, набуваючи специфічних рис.

Археологи довели, що в III–IV ст. пам'ятки зубрицької культури Подністров'я під впливом давків, римлян і германців трансформувалися у черняхівську археологічну культуру. А в Подніпров'ї

Рис. 11 Судно з Хьортшпрингу (Данія) знайдено у 1921 р. і датоване приблизно 350 р. до н.е. (фото: модель судна в Музеї природничої історії Данії)

Рис. 12 Наскельні зображення давньоскандинавських суден

розвивалася київська культура, набуваючи власних особливостей.

Германці здавна були вправними суднобудівниками. Наскельні зображення човнів відомі в Скандинавії з часів неоліту (рис. 12).

Різні германські племена мали спочатку неоднакові навички суднобудування. Якщо скандинави – зокрема свіони (свеи), готи, англи, сакси, дани і юти, а також численні племена норвезьких фьордів – не мислили свого життя без моря, то для континентальних германських племен ці суднобудівні традиції були менш актуальні [850, с. 435].

Суднобудування германців добре досліджено завдяки численным знахідкам повністю збережених кораблів та їх окремих фрагментів. Найдавніший період суднобудування відзначений існуванням характерних «дворогих» штевнів, причому традиція ця є надзвичайно стійкою, що пережила кілька тисячоліть без принципових змін (рис. 10) [850, с. 435].

Сучасна репліка двоштевневого судна («судно із Хьортшпринга») з 18 веслярами (рис. 13) показала швидкість на веслах у 6 вузлів (11 км/год.) [889, с. 142].

За твердженням Л. Гумільова, готи як вправні мореплавці у своєму рухові на південний схід використовували власні судна. Готські ескадри разом із сухопутними загонами пройшли Віслою, здійнялися до її верхів'я, дійшли до Прип'яті, минули придніпровські степи й вийшли до Чорного моря [283].

Щодо готських суден III ст. н.е., то археологічних знахідок на підтвердження їх конструкції поки не маємо. Але відома конструкція так званого судна з болота Нідам (рис. 14; 15). Як пише І. фон Фіркс, у 1863 р. у цьому болоті в Південній Ютландії археологічна експедиція Конрада Енгельхарда знайшла залишки трьох суден, одне з яких добре збереглося [835]. Воно виставлене в музеї доісторичної й ранньої культури Шлезвіга в замку Готторп (рис. 14). Датувати судно допомогли вісім бронзових фібул. Дослідники вважають, що це судно другої половини IV ст.

Конструктивні характеристики знахідки такі: максимальна довжина – 22,85 м, максимальна ширина – 3,26 м, висота борту – 1,09 м. На судні передбачено 30 місць для веслярів (рис. 15). Щогла з вітрилом, враховуючи незначну остійність судна, не передбачалася. Корабельна обшивка виконана з дуба й зібрана в клінкер. Дошки перекривають одна одну на 70 мм і скріплені сталевими заклепками з чотирикутними шайбами. Власна вага судна – 3300 кг. Маса екіпажу з 50-ти осіб зі зброєю та продовольством мала складати приблизно 5000 кг. За повної маси 8800 кг осадка судна складала 0,5 м, а висота надводного борту – майже 0,6 м [835].

Рис. 13 Реконструкція судна з Хьортшпрингу (фото: <https://www.visitdenmark.com/denmark/hjortspring-boat-tilia-alsie-gdk611560>)

Рис. 14 Готський корабель IV ст. з болота Нідам: фото експозиції музею доісторичної і ранньої культури Шлезвіга. Фото Еріка Крістенсена (<http://www.flickrriver.com/photos/14716771@N05/sets/72157614513982966/>)

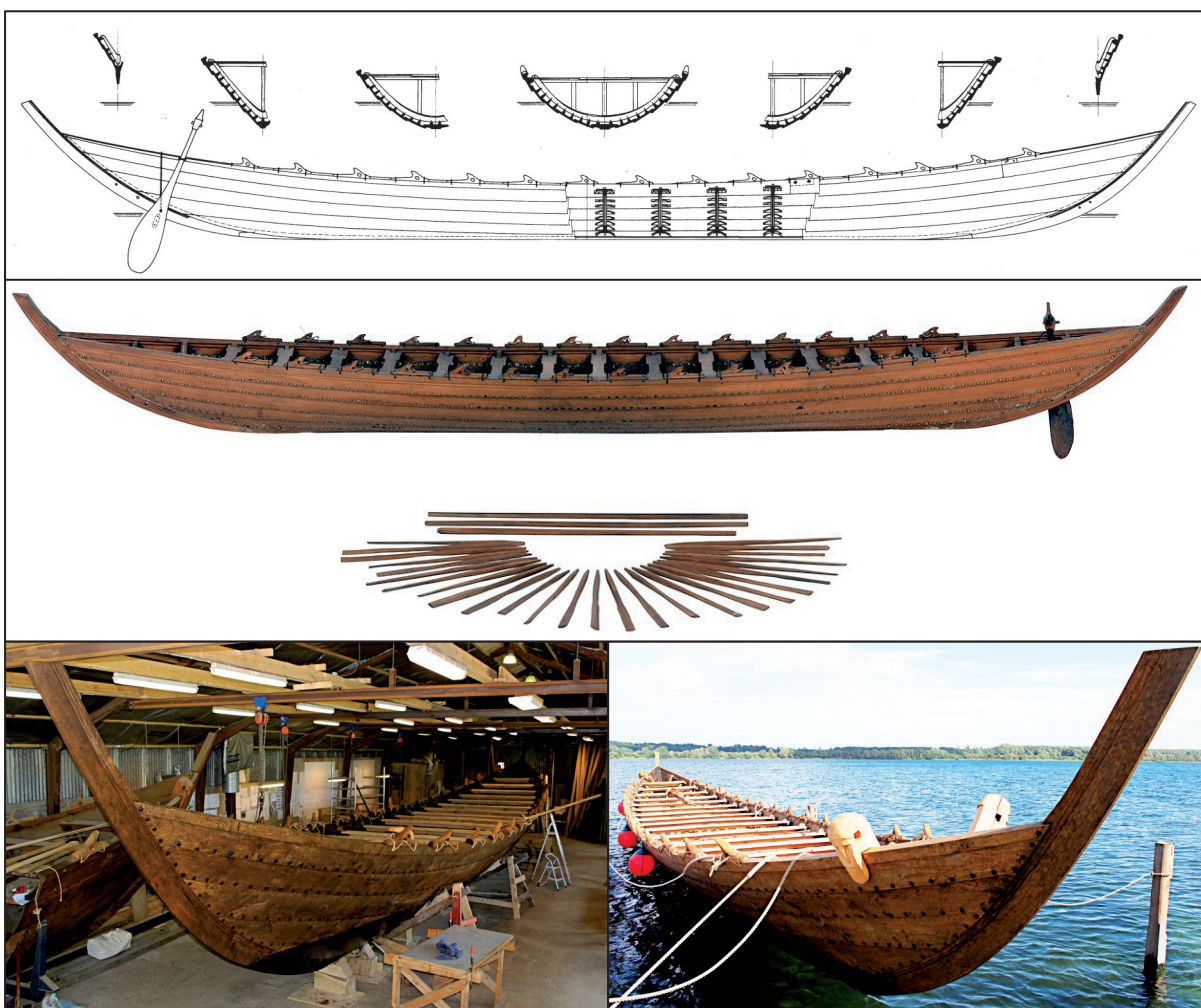

Рис. 15 Готський корабель IV ст. з болота Нідам: креслення та модель судна з Королівського музею в Грінвичі (<http://collections.rmg.co.uk/collections/objects/7041.html>)
Конструкція сучасної репліки цього судна. Фото Еріка Крістенсена (<http://www.flickrriver.com/photos/14716771@N05/sets/72157614513982966/>)

Взявши до уваги археологічно підтверджені типи суден із Хьортшпринга та болота Нідам, дослідники висловлюють припущення, що конструктивно плавзасоби періоду готських завоювань Східної Європи могли знаходитися між вказаними типами, але ближче до нідамського [850, с. 436].

В історичній літературі існує думка, що завоювальницькі чорноморські походи готських племен III ст., які сколихнули греко-елліністичний світ на просторі від грецьких міст Криму до Афін й островів Егейського моря, стали можливими завдяки морехідним знанням місцевих причорноморських та приазовських племен. На нашу думку, не потрібно відкидати власний суднобудівний досвід готів та можливість перебазування ріками з Прибалтики частини виготовлених там суден.

Грунтовний аналіз наявних грецьких і латинських писемних джерел, стосовно готів у Причорномор'ї, у свій час здійснила дослідниця В. Буданова [200]. Вона прийшла до висновку, що першу хвилю вторгнення складали візиготи, які наприкінці II ст. вийшли на Дунай. Остроготи просунулися трохи пізніше, у першій половині III ст., до Меотиди, а потім частина їх перейшла на захід до дунайських родичів. Ці приазовські готи в союзі з іншими племенами стали відомі морськими походами на східне узбережжя Чорного моря. Крім зазначеного, існував і південно-західний напрямок походів, що іноді починався від гирла Дністра [200].

Отже, від Чорного моря до Полісся і від Сіверського Дінця до Карпат, поширилася матеріальна культура, що отримала назву черняхівської.

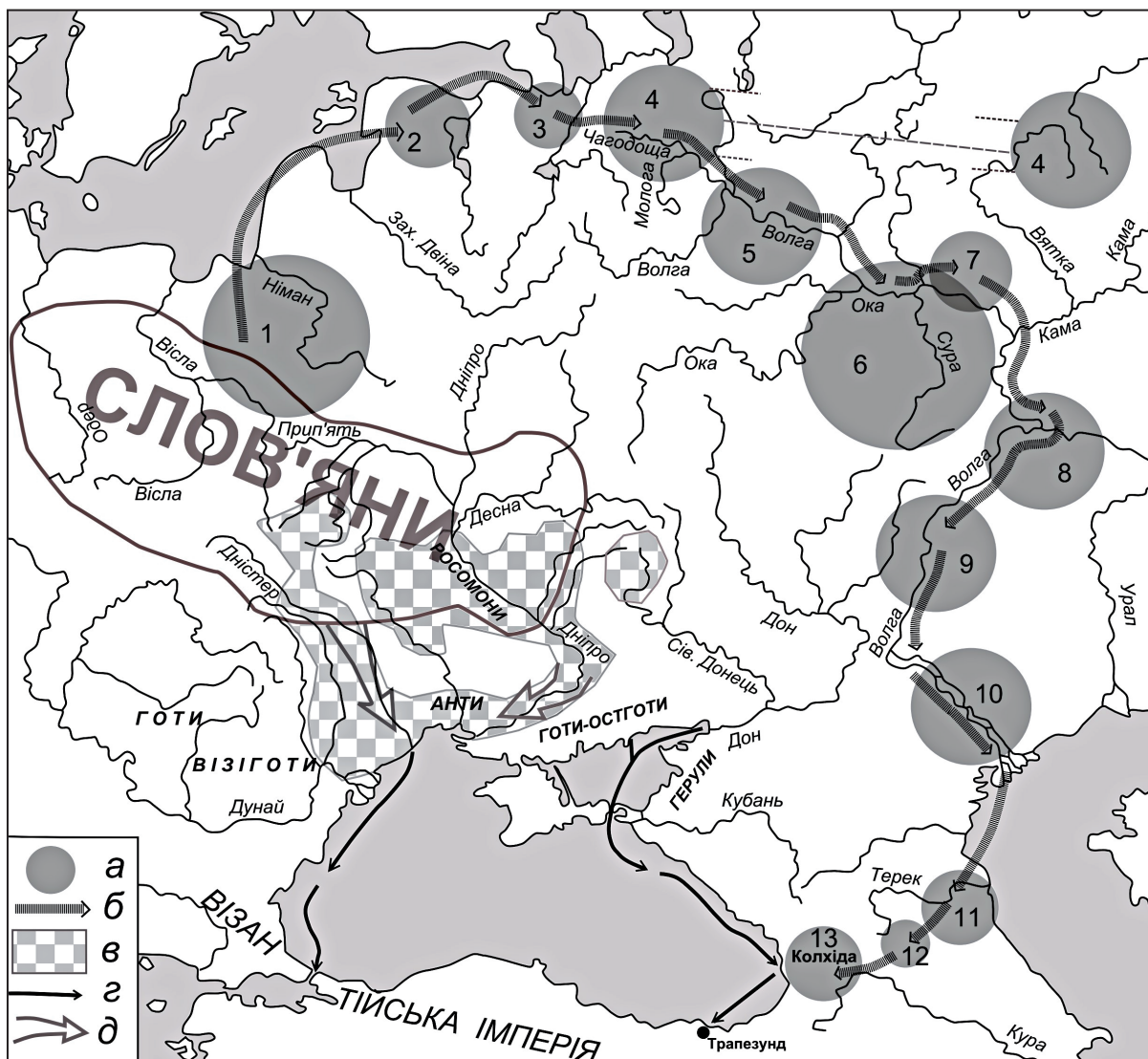

Рис. 16 «Імперія Германаріха» IV ст. і уявний ітнерарій (путівник) III-IV ст. за дослідженням Б. Рибаківа: а – народи, котрі згадував Йордан у переліку; б – послідовність перерахунку народів; в – основні райони черняхівської культури; г – напрямки морських походів III ст.; д – напрямки слов'янської колонізації III-IV ст.

Її характеризують як мультикультуру, оскільки вона об'єднувала племена слов'ян, фракійців, сарматів, готів, які під впливом Римської імперії сформували цей культурний феномен.

Готи характеризуються як ті, хто консолідував цей різноетнічний масив племен у переддержавне утворення, назване Йорданом готською імперією Германаріха (рис. 16).

Про те, що в черняхівській культурі присутній готський етнічний компонент, свідчать рунічні написи на посуді та пряслах, деякі форми посуду, прикрас, зброї, обряд спалення трупів тощо [632].

На думку дослідників, після перших конфліктів між готами та тубільним населенням територій України і Молдови була укладена певна військово-політична угода. Готська верхівка утверджується головним чином над сильно еллінізованим гето-скіфо-сарматським населенням у гирлах Дністра, Південного Бугу, Дніпра, у Криму та на Боспорі, повністю переймаючи місцеву матеріальну культуру. Під час цих бурхливих подій у межах України, ймовірно, відбулися істотні переміщення певних етнічних груп (особливо з Нижнього Подніпров'я та Степового Побужжя, що зазнали готської навали, до Середнього Дніпра), здійснилося остаточне вирівнювання економічного, соціального та культурного розвитку населення Причорномор'я та Лісостепової України [632].

Спроба уявити собі всі можливі водні траси торговельних і військових експедицій, можливі ринки збуту північних товарів відбилася у готському «ітинерарії» – путівникові. Він датується епохою створення «Держави Германаріха» (біля 375 р.) і зберігся в тексті готського історика Йордана [26].

Про те, що готи були вправними мореплавцями, говорить опис держави Германаріха Йордана, який включив до її складу землі:

1. Гольтескіфів,
2. Тіудів,
3. Інаунксів,
4. Васінабронків,
5. Меренс,
6. Морденс,
7. Імніскарів,
8. Рогів,
9. Тадзанс,
10. Атаул,
11. Навего,
12. Бебегенів,
13. Колдів [718, с. 30].

На думку Є. Скржинської і Б. Рибаківа [718], описуючи територію, підкорену готами, Йордан використав опис водного маршруту, яким готські мандрівники шукали шлях з Балтики до південних морів [718, с. 35]. Ця подорож, у ході якої

було описано племена пруських галіндів (гольтескіфів), чуді (тіудів), іжори (інаунксів), весі (васінабронків), мері (меренс), мордві (морденс), марійців (імніскарі), угрів (рогів) та ін., почалася у східній Балтиці поряд з давньою готською землею в районі нижньої течії Вісли (рис. 16).

Галінди-голядь позиціонуються як найближчі сусіди готських земель на початку нашої ери. Подорож здійснювалась, мабуть, морем, тому що наступна згадка стосується племен чуді й воді-іжори на південному березі Фінської затоки. Далі шлях прокладався Невою в Ладозьке озеро, на березі якого знаходилися західні володіння весі, племена яких (васінабронки) входили до союзу з пермськими племенами. Подальший шлях у землі мері, на думку Б. Рибаківа, міг йти річкою Паша, а згодом ріками Чагодоша та Молога виводив мандрівників у Волгу. Волгою відбувався рух землями мері (біля Костроми), біля мордві (гирло Оки), землями черемисів-марі біля гирла Ками. Оскільки землі мордві по правому берегу Волги доходили до межі лісостепу й степів лівого берегу, то десь тут, можливо, мандрівник почув про кочовиків рогів-ургів, потім минув землі племені тадзєнс (назву Б. Рибаків не розшифрував), бачив якесь тюркське плем'я атаул і дійшов до Каспійського моря, яке було цікаве тим, що за свідченнями Страбона, тут місцеві сармати-аорси хазяйнували на більшій частині морського узбережжя та торгували з вірменами й мідійцями індійськими й вавилонськими товарами [718, с. 35]. Далі шлях мандрівників міг проходити через Албанські ворота в Закавказзя (рис. 16).

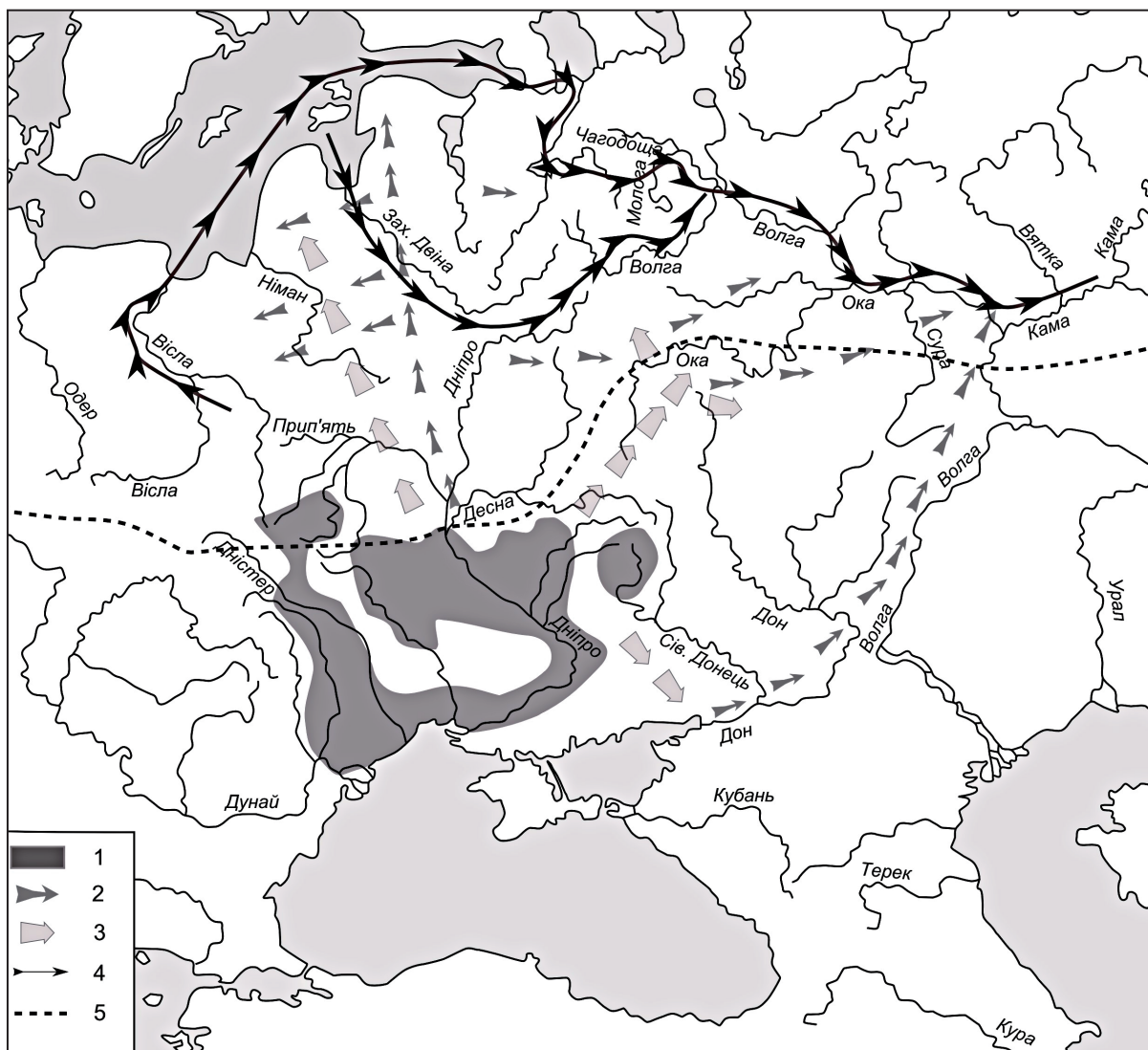
Дослідники висловили припущення, що короткий опис шляху від готських берегів Балтики до Каспія і далі до Колхіди міг з'явитися як результат реального водно-суходільного походу готів із метою рекогносцировки зручного водного шляху з Венедського океану в Гирканське (Каспійське) море. Можливо, це була спроба пошуку торговельних зв'язків із країнами Сходу.

В. Топоров наводить два цікаві свідчення про перебування готів в Ірані (Персеполь) та в Індії (область Пуни); в останньому випадку є дата – II ст. н.е. Лише неясним залишається питання, – пише автор, – про відправну точку подорожі готів (що попали в Індію) від гирла Вісли чи з Причорномор'я. У будь-якому випадку вони повинні були на шляху в Індію побувати в причорноморських і приазовських степах майже за століття до готського вторгнення в Причорномор'я [813, с. 230].

Якщо взяти за основу тлумачення Б. Рибаківа про зміст переліку народів «імперії» Германаріха в Йордана, то підтверджується відправлення мандрівників з балтійської землі та можливість здійснити цю подорож водою через Балтику до Каспія

Дослідники зауважують, що Балто-Волзький торговий шлях басейном Західної Двіни або че-

рез Фінську затоку, Ладугу, Ільмень, у верхів'я Волги й далі на Середню Волгу і в Прикам'я, – за яким пізніше надходило в Європу східне срібло у вигляді арабських дирхемів, можливо, хутро з Прикам'я та інші товари, функціонував і в епоху Германаріха (рис. 17) [931, с. 209]. Оволодіння цим «хутряним шляхом» і було, імовірно, завданням готського короля. Шлях цей, втім, був відомий здавна, ще з епохи пізньої бронзи та раннього заліза. Привабливим Волго-Камсько-Уральський регіон був у всі часи: це дорогоцінні метали та напівдорогоцінне уральське каміння, хоча основним багатством краю вважалося хутро лісових звірят – соболя, куниці, горностая, білок та інших, високо оцінене в південніших областях, особливо в Середземномор'ї. Саме тому дослідники вважають, що скупчення знахідок сасанідських

1 – ареал черняхівської культури; 2- напрямки активності Германаріха; 3 – рейди дружин Германаріха по тилах венедів; 4 – напрямки зв'язків; 5 – південний кордон лісової зони.

і візантійських срібних блюд IV–VII ст. в Прикарпатті зовсім не випадкове.

Хутро соболя, що добувалося місцевими мисливцями, досить високо цінувалося в Ірані і в Константинополі. Розплачувалися за хутро срібними блюдами, які традиційно приносили в жертву своїм богам на досить численних, відомих в цьому регіоні святилищах [931]. На таких блюдах місцеві вожді і шамани надяпували ще й власні зображення у зубчастих коронах, з мечами в обох руках.

Якщо раніше придбання коштовних речей було пов'язане, головним чином, з торгівлею, то в III ст. готська та сарматська військова верхівка уважала вигіднішим збагачуватись за рахунок походів на римські провінції.

Спочатку головним об'єктом готської експансії було Нижнє Подніпров'я, Приазов'я, Крим та міста Боспору. Розгрому від готських племен зазнали нижньодніпровські городища борисфенітів, а незабаром і Кримська Скіфія, сили якої були підірвані нищівною поразкою 193 р., завданою боспорським царем Савроматом II. В Ольвії римські війська перебували принаймні до 248 р. Проте, враховуючи посилення варварського тиску вздовж усієї лінії північних кордонів, у середині III ст. римляни були змушені вивести свої загони з міст Північного Причорномор'я, чим одразу й скористалися готи. Після спустошення Ольвії їхні загони вирушили до Боспору, де протягом 50-х років спалили та зруйнували Горгіппію, Ілурат, Кіммерик, численні сільські поселення. Одночасно варвари пограбували Танаїс у гирлі Дону. Боспор опинився під владою готів-боранів і перетворився на базу для готських/скіфських нападів з

моря на малоазійські провінції Імперії (рис. 19).

У Тірі, на Дністровському лимані, римський гарнізон протримався деякий час, але 269 р. там уже готувався готський флот для нападу на Балкани [632].

Таким чином, не пізніше початку 60-х років III ст. все Північне Причорномор'я, від гирла Дунаю до Нижнього Дону та Тамані, потрапило до рук конгломерату етнічних груп, на чолі яких стоять готські князі, що розпочинають тривалі й запеклі війни проти Риму, грабуючи протягом 50–70-х років дунайсько-балканські та малоазійські провінції Імперії [632].

III століття в історії Римської імперії нерозривно пов'язане з так званими «готськими» («скіфськими») морськими походами причорноморських племен у Чорне, Мармурове, Егейське та Середземне моря. Джерельною базою для вивчення цих походів є дані античної та середньовічної писемної традиції, а також матеріалів археологічних досліджень, включаючи епіграфіку та нумізматику. Писемні джерела – це переважно твори римських і візантійських авторів I–VI ст. н.е., різні за жанровими особливостями, зокрема: Зосима, Іоанна Зонари, Публія Гереннія Дексиппа (у викладі Требелія Полліона), Амміана Марцелліна.

Основними проблемами в історіографії готських морських походів III ст. є проблема точного часу цих походів, їхніх передумов та етнічного складу морських експедицій.

О. Ременников на підставі аналізу текстів Зосима, Зонари, Йордана, Амміана Марцелліна зробив обґрунтований висновок, що зазначені морські експедиції відбулись не в 50-х, а в 269–270 рр. [703]. Дослідник вважає, що постійні піратські експедиції причорноморських народів перших століть нової ери з часом і за певних обставин трансформувалися в значні військово-морські експедиції, у яких брали участь сотні суден.

За висновками О. Ременникова, основними передумовами таких експедицій стали занепад Римської імперії та ослаблення «морської поліції», яка у вигляді військових кораблів, що базувалися в Херсонесі, Трапезунді, Тірі, Ольвії слід-

Рис. 18 Військо готів на марші. III